

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ: СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ

Питання релігійного порозуміння між католицькою і православною конфесіями в Україні-Русі постало у кінці XII ст., коли Київська держава припинила своє існування як політична цілість. На південному заході утворилися князівства, які продовжували традиції України-Русі, розвинули культурне, освітнє і релігійне життя. Водночас на півночі поєднані Москвою князівства змішувалися з фінськими племенами, втрачали київські і засвоювали візантійські традиції й звичаї, їх Церква після перенесення митрополії з Києва до Москви все далі відходила від української, а політика переорієнтовувалася на Константинополь.

Галицько-Волинська держава, що 1199 р. з'явилася на карті Європи¹, стала осердям етнополітичного життя. Галицькі князі робили все можливе для створення Галицької митрополії, яка постала 1302 р. у Галичі. Вона підтримувала тісні зв'язки з Римом, про що свідчить надання Папою Інокентієм IV Данилові Галицькому “королівського сану”, тобто титулу короля (1253 р.). (З наступників Данила цей титул вживав онук Юрій Львович). Михайло Грушевський навіть вважає, що “за Данила... прийшло проголошення унії з Римом. Але її проголосило правительство, з мотивів чисто політичних, і вона була так ефемерична, що ми навіть не встигли нічого почути про те, яке становище зайняло до сеї унії духовенство й суспільність”².

Після падіння держави і анексії українських земель Польщею, Рим радикально змінив церковну політику і сприяв польському католицизму. На початку XV ст. у Львові було створено латинську митрополію, хоч католиків у краї проживало небагато, її засновники керувалися чисто політичними міркуваннями: знищити духовну твердиню поневоленого народу – Українську Церкву, яка, за висловом о. К.Панаса, “після занепаду Галицько-Волинської держави була єдиною суспільно-громадською установою, що поєднувала українську націю”³. Зауважимо, що важливою закономірністю періодів політичного занепаду Української держави, в умовах вікової бездержавності, була консолідуєча роль Церкви як провідника національної ідеї, гаранта збереження етнонаціональної ідентичності від повної колонізації і зросійщення.

XIV-XVI століття в історії України характеризувалися певним занепадом духовності народу. Після Люблінської Унії до Речі Посполитої відійшло усе Правобережжя. Найбільше терпіла від польської експансії Галичина. “Поляки з'являються у містах і дістають найбільші земельні маєтки на Самбірщині, Ярославщині, Рясівщині. Українські шляхетські роди поставлені перед дилемою: втратити будь-яке політичне значення або перейти на католицтво і сполонізуватися, – зазначала Н.Полонська-Василенко. – У XVI столітті вже не залишається в Галичині українців з верхніх верств, які трималися б своєї культури”⁴. Суспільство поділилося на вищий прошарок з польською культурою, мовою, католицизмом і нижчий – український, з народною мовою і православною вірою. Між ними зростали протиріччя, загострені національним та релігійним шовінізмом, що проявилися невдовзі у період козацьких війн.

Українська Церква піддавалася утискам і переслідуванням поляків, штучно послаблювався її престиж і авторитет. Водночас, оновлена Тридентським Собором 1545 р., Польська Католицька Церква міцніла переважно завдяки єзуїтам. Широку місійну працю здійснювали у XIV-XV ст. ордени Домініканів, Бернардинів, Францисканів. Вони засновували польські школи й усіма засобами поширювали католицизм. Державно-церковна політика Польщі скеровувалася на ліквідацію Української Церкви – духовного осередку української нації.

З іншого боку, Українській Церкві загрозувала Москва. Після падіння Константинополя 1453 р. вона оголосила себе спадкоємицею Візантії і “Третім Римом”. Ця ідеологія стала державною за царювання Івана Грозного, коли Москву визнали столицею, а влада злилася з Церквою. На пропозицію Папи Римського об’єднатися навколо Апостольського Престолу для спільного протистояння мусульманству, Іван Грозний відповів, що не заперечує, але тільки навколо Москви. Під виглядом опіки над православними, намагаючись приєднати українські землі, Москва проголосила Йону патріархом московським і “всія Великороси”, тобто й України⁵.

У життя Української Церкви постійно втручалися і візантійські патріархи. Вони були зацікавлені у тому, щоб якнайбільше затягнути її в обійми Москви. Керуючись такими намірами, патріархи самочинно вирішували кадрові питання. За цих обставин ієрархи Української Церкви дійшли висновку: єдиний шлях до збереження Церкви і самобутності української нації – об’єднання (унія) з Римською Церквою під верховенством Апостольського Престолу.

Важливою віхою на шляху унійного процесу була участь представників Української Церкви у Ліонському соборі 1245 р. Архієпископ Петро Акеревич інформував Апостольську столицю про татаро-монгольську навалу. Щоб допомогти Русі-Україні, Папа надіслав до хана свого легата. Другий Ліонський собор задекларував унію Східної і Західної Церков, керуючись більше політичними, ніж церковними мотивами, тому вона виявилася короткотривалою. Адже кожна з Церков вперто відстоювала свою окремішність: Православна домагалася повернення Католицької і відмови Папи від главенства у християнському світі, а Католицька, навпаки, прагнула підпорядкування Апостольському Престолу Православної Церкви. Зрештою, ієрархи Київської митрополії, відстоюючи інтереси держави, послідовно виступали за Унію з Римом. Про це свідчила участь митрополита Григорія у Костанцькому церковному соборі 1418 р. – першому загальноєвропейському форумі церковної і світської еліти. У своєму виступі митрополит заявив про готовність Української Церкви поновити духовну єдність з Апостольським Престолом.

Особливо важливу роль у ході Флорентійського собору 1439 р., скликаного Папою Євгеном IV для впровадження Унії, відіграла делегація Української Церкви (100 осіб) на чолі з митрополитом Ісидором⁶. Високоосвічений богослов, знавець кількох європейських мов, грек за походженням митрополит Київський був палким прихильником порозуміння Візантійської Церкви з Римом. Відомий історик Церкви М. Чубатий назвав його “головним промотором у дискусіях та в укладенні точок Флорентійської Унії”⁷. Діяльність Ісидора сприяла прийняттю важливих рішень Собору, насамперед щодо визнання Папи головою Вселенської Церкви й об’єднання Західної і Східної Церков. Унію підписали 115 єпископів Латинської Церкви, а також митрополит Ісидор та інші східні єпископи, крім Ефеського митрополита. Після собору Папа іменував Ісидора кардиналом і наділив правами апостольського легата на Сході. Постанови Собору, проголошені Ісидором в Україні, зокрема у Перемишлі, Холмі, Львові та Києві, зустрічали з великим ентузіазмом. Проте у Москві папського легата оголосили єретиком та ув’язнили, оскільки цар Василій і православна ієрархія не визнавали Унії.

Безперечно, Флорентійська Унія відіграла велику роль в історії Вселенського християнства і Української Церкви як його складової частини. Невдовзі осідок Київського митрополита повернувся з Москви на батьківщину, що зміцнило Києво-Галицьку митрополію. Згідно з рішенням Унії Східні Церкви зрівнялися з Латинською, що суттєво обмежило покатоличення і колонізацію українців. 1458 р. Папа Пій IV призначив митрополитом Київським Григорія II, якому підпорядковувалась Україна і Білорусія (Москва проголосила автокефалію й обрала митрополита окремо). “Київ повернув собі значення центру всіх українських земель, – відзначав наслідки Флорентійської Унії о. А. Сапеляк. – Григорія визнали митрополитом усі єпископи України і Білорусії. Це загальне визнання зупинило латинізацію України з боку Польщі. Під час

правління Григорія II поляки не наважувалися втручатись у справи Української Церкви”⁸. До речі, Папа Олександр II своєю буллою заборонив “перехрещення” вірних східного обряду, тобто Української Церкви, на латинський.

Падіння під навалю турків Візантії та патріаршого центру православ’я Царгорода радикально відбилося на долі Української Церкви. Під тиском турків Царгородський патріарх відрікся від унії і припинив відносини з Римом. Сталося так, що з усіх східних Церков лише Українська дотримувалася Флорентійських угод і перебувала в єдності з Апостольським Престолом.

Але підтримувати церковні і культурні зв’язки стало значно важче. Великої шкоди національно-релігійному життю завдали Литва і Польща, їх латино-католицькі кола не сприймали Унію, яка не вписувалася у політику католичення українців і білорусів. Вони розраховували, що Унія стане зняряддям латинізації Української Церкви. “Хто не латинник, той не християнин”, – таким було їх гасло. Відтак, незважаючи на прихильність Папи, Українська Церква зазнавала різних утисків з боку державних структур і ударів латино-католицьких кіл. Крім латинського католицизму, на Православну Церкву наступали протестанти. На захист Української Церкви стали деякі українські магнати, зокрема князь Костянтин Острозький, якому належали великі землі Волині і Галичини. Князь мав вплив на польського короля, володіючи 20-тисячним військом, яке боронило Річ Посполиту від Москви і татар. У володіннях Острозького знаходилися Луцько-Острозька і Володимирська єпархії, які нараховували близько 1000 парохій⁹.

Збереженню і розвитку Української Церкви сприяли на початку свого існування церковні братства. Вони надавали громадянам матеріальну допомогу, очолювали культурно-освітню діяльність, боронили Церкву від латинізації¹⁰. Однак у другій половині XVI ст. братства дедалі більше поширювали свої права щодо Церкви: втручалися у внутрішні справи, компетенцію єпископів, обирали священників і єпископів. При цьому вони користувалися прихильністю царгородського патріарха Єремії II, який надавши права ставропігії, 1586 р. вилучив їх з-під юрисдикції єпископів і підпорядкував собі. Під впливом цих обставин Церква занепадала, відносини між братствами і церковною ієрархією, що прагнула позбавитися залежності від світських структур, загострилися. Загрозливими стали протириччя між Українською Церквою і Царгородським патріархом. Ієрархи Православної Церкви вели боротьбу проти політики братств. Єпископ, згодом митрополит Київський і один із творців Унії Іпатій Потій небезпідставно вважав братства опорою реформаційного руху, а участь світських людей у внутрішніх справах Церкви еретичною.

Відомий історик Іван Федорів відзначав, що у XVI ст. відбулися дві важливі події, які суттєво вплинули на подальшу долю Української Церкви та призвели до Берестейської Унії. Першою з них він вважає Реформацію, тобто протестантський рух, який насунувся із Заходу і відчутно загрожував Православній та Католицькій Церквам. Другою важливою подією, на його думку, була Люблінська Унія 1569 р., у результаті якої утворилася Польсько-Литовська монархія, таким чином, всі українські землі колишньої Литовсько-Української держави опинилися у володіннях Польщі¹¹. Зазначимо, що Польська Католицька Церква успішно пододала протестантський рух завдяки діяльності монахів ордену Єзуїтів, які проводили місійну роботу, засновували школи (в одній із них у Львові навчався юний Богдан Хмельницький), видавництва. Викоренивши протестантизм, єзуїти скерували свою діяльність на Українську Православну Церкву, щоб підпорядкувати її шляхом латинізації. Цей курс повністю співпадав з політикою держави полонізувати всю країну.

На тлі розквіту Латинської Українська Церква, другорядна в чужій державі, перебувала у принизливому становищі. Слід відзначити, що, на відміну від західного християнства, охопленого реформами, східне переживало кризу. Але, не маючи власної держави, Українська Церква була особливо занедбана, її духовенство повністю залежало від владних структур. Занепад релігійної освіти негативно відбився на інтелектуальному,

культурному рівні священництва. До цього ж вела практика втручання світської влади у кадрові проблеми. Константинопольський патріархат не цікавився справами Української Церкви, обмежуючись отриманням грошей. До речі, від нього поступово відходила Московська Церква, особливо після утворення 1589 р. свого патріархату. Вона активізувалася у співдії з царем щодо розширення володінь, посилення впливу на Українську Церкву. Але Київська митрополія, орієнтована на Захід і зближення з Римом як центром Вселенської Церкви, відстоювала свою незалежність. Вона не сприймала політики Московської Церкви щодо державної домінації, автокефальної ізоляції і відкидала заклики Константинополя, зокрема патріарха Теофана: “Жити у згоді з Москвою, яка є однієї віри з нами і під загрозою клятви не піднімати зброї проти Москви”¹².

За таких обставин ієрархи Української Церкви у пошуках радикальної розв’язки нагальних проблем Церкви дійшли висновку про Унію з Римом. Цим заходом передбачалося: порвати з Константинополем і створити самостійний Київський патріархат, підпорядкований безпосередньо Апостольському Престолу, при цьому забезпечивши збереження православного обряду з літургійними традиціями Східної Церкви; шляхом Унії зрівняти Українську Церкву у правах з Польською Латинською, а її ієрархію і духовенство у привілеях – з католицьким, зокрема, у правах на сенаторство. Головна ідея Унії – вивести Церкву з глибокої кризи, відтак врятувати її та окремішність української нації. Наміри української ієрархії цілком вписувалися у курс Флорентійської Унії і відповідали її умовам. “Справа Флорентійської Унії, принаймні на ідейно-концептуальному рівні, залишалася живою в Україні, – слушно зауважував львівський історик Церкви Іван Паславський. – Що більше, сміємо твердити, що весь духовний розвиток України того часу йшов дорогою флорентійського єкуменізму, тобто по шляху дальшого зближення з Заходом”¹³. Про це переконливо свідчить звернення української церковної і світської еліти до Папи Сикста IV 1476 р. Усвідомлюючи геополітичне становище України на перехресті західної і східної цивілізацій, Католицької і Православної Церков, вони підтримали інтеграцію церковних традицій, схвалили постанови Флорентійського Собору і визнали Папу главою Вселенської Церкви, частиною якої була Українська.

Відчутного імпульсу унійному процесу надав Белзький синод, скликаний митрополитом Михайлом Рогозою у червні 1590 р., на якому було схвалено спільний лист про потребу негайного оновлення Української Церкви. Для опрацювання стратегії оновлення й організації необхідних заходів вирішено збирати синоди щорічно. Чотири єпископи на чолі з Кирилом Терлецьким підписали заяву про злуку з Римом та перехід Української Церкви до Апостольського Престолу зі збереженням східного православного обряду.

Важливою подією унійного процесу стало приєднання до українських єпископів 1593 р. Іпатія Потія, видатного церковного діяча, письменника і богослова, діяльність якого тісно пов’язана з Берестейською церковною Унією 1596 р. “Іпатій Потій цілком заслужено вважається “апостолом Унії”, – відзначав І. Паславський. – Включившись у церковно-громадське життя у вже зрілому віці, він дуже скоро зробився головним речником ідеї оновлення Української Церкви шляхом з’єднання її з Апостольським Престолом у Римі”¹⁴. Будучи Берестейським каштеляном, потім Володимирським і Берестейським єпископом, Іпатій Потій брав активну участь в українському суспільно-культурному русі. Непересічного діяча підтримували король Сигизмунд III і особливо князь К.Острозький, який теж схвалював Унію. До речі, у листі до єпископа саме він виклав умови об’єднання Української Церкви з Римом: зберігався східний (грецький) обряд, заборонялося навернення православних до латинської церкви, українське духовенство отримувало рівні права з латинським, а владики – місця у сенаті і сеймі, ставилося питання про поширення духовної і світської освіти, а також те, що Унія повинна охопити усі Східні Церкви, включно з Московською¹⁵. Отож, створений деякими істориками образ К.Острозького як запеклого противника Унії виглядає дещо інакше.

Безумовно, його концепція мала екуменічний характер, але її ахіллесовою п'ятою була думка про те, що Українська Церква повинна вступати в унію тільки спільно зі всіма Східними, що, враховуючи церковну політику Москви, було нереальним.

Головна ідея Унії – відновлення єдності із Вселенською Церквою під верховенством Папи Римського і юридичної незалежності від Константинопольського патріархату, відтак від Москви й утворення повноправної самостійної помісної Церкви – відразу ж здобула багато прихильників серед українського духовенства, яке усвідомлювало, що це єдиний шлях збереження й розвитку Церкви у тодішній складній геополітичній ситуації. Є свідчення, що у ході візиту до Львова 1595 р. навіть патріарх Єремія, переконавшись у глибокому занепаді Української Церкви, під час зустрічі з І.Потієм і К.Терлецьким не заперечував їх намірам возз'єднатись з Апостольським Престолом¹⁶. Серед прихильників Унії був польський король Сигизмунд III, ієрархія Латинської Церкви. Зокрема, один із її ідеологів Петро Скарга слушно зазначав, що в умовах, коли Константинопольський патріарх залежить від Туреччини, а Московська Церква обслуговує світську владу, Унія Української Церкви з Католицькою необхідна для її порятунку. Ініціативу українських єпископів підтримав Папа Римський Климентій VIII, інформований про стан Церкви і зацікавлений у її відновленні, оскільки був прибічником екуменічного процесу. Правда, деякі історики, навіть сучасні, вважають, що “апостольська столиця розглядала Унію з позиції проникнення впливів далеко на схід слов'янського світу й намагання повністю підпорядкувати Київську Церкву”¹⁷.

Прихильників порозуміння з Римом історик Церкви о. Софрон Мудрий поділив на три групи. До першої він відніс польські державні чинники, які вважали, що порозуміння треба відкласти на майбутнє, враховуючи впливовість і силу братств, загрозу нового розколу Православної Церкви. Для вирішення проблеми разом з К.Острозьким вони вважали необхідним скликання Руського синоду. Польські католицькі кола, підтримуючи Унію і вважаючи, що не слід чекати Руського синоду, а дозволити православним переходити в католицизм, водночас виступали проти привілеїв для українського духовенства. Найрадикальнішими були українські церковні і світські діячі, які вимагали негайної злуки з Римом¹⁸.

В Унії було й чимало противників, насамперед Константинопольський та інші патріархи Сходу. Після наради 1595 р. у Яссах вони звернулися з пастирським листом до українського духовенства і вірних, у якому засудили наміри митрополита Рогози і єпископів з'єднатися з Апостольським Престолом, звинувативши їх у зраді Православної Церкви. Католицькі кола Польщі, розглядаючи Унію з політико-державної точки зору, не хотіли зрівняння Української Церкви з Латинською, а, отже, українців з поляками. “Це суперечило, – зауважив єпископ Андрій Сапеляк, – інтересам Польщі, яка хотіла спольщити українців через перехід на латинський обряд”¹⁹. Активним противником Унії став амбітний князь К.Острозький (після того, як українські єпископи зігнорували його пропозиції). Він перетягнув на свій бік Львівського єпископа Гедеона Балабана, Перемиського єпископа Михаїла Копистенського, частину впливових шляхтичів і духовенства, які не підтримували концепцію локальної церковної унії²⁰.

Між тим, на Берестейському синоді 1595 р. ініціатори і творці Унії опрацювали й затвердили 33 статті умов входження Української Церкви до Апостольського Престолу. Статті відображали вимоги церковного і світського характеру, захищаючи інтереси Церкви. Одні з них містили умови церковно-богословського й ієрархічного характеру (11), церковно-громадського, зокрема про визнання Папи главою Вселенської Церкви і Київської митрополії як її складової (всього 12 умов) і 10 статей щодо прав Української Церкви та підтвердження її духовних цінностей і надбань.

Головні умови визначали: Церква зберігає східний обряд, свої звичаї, літургійну мову, право обирати зі своїх кандидатів єпископів і висвячувати їх митрополитом; отримує рівні права з Латинською щодо податків і пільг, надання єпископам місць у

сенаті; українська шляхта і міщани повинні отримати рівні права з поляками латинського обряду на посади у міських та державних урядах; буде заборонено католичення українців православної віри та ін. Синод уповноважував єпископів Іпатія Потія і Кирила Терлецького виїхати до Риму і особисто просити Папу затвердити Статті Унії²¹.

28 вересня 1595 р. українська делегація (23 особи) виїхала до Риму і 15 листопада прибула до резиденції Папи Климента VII, який через два дні прийняв їх, і, вислухавши заяву щодо церковної єдності, з великою прихильністю висловив згоду Апостольського Престолу. Пропозиції українських єпископів розглядала папська комісія, яка прийняла їх майже без змін. 23 грудня відбувся урочистий акт возз'єднання або відновлення злуки Української Церкви із Вселенською у присутності 33-х кардиналів, дипломатичного корпусу Європи, інших представників ієрархії. Того ж дня Папа видав особливу грамоту – Конституцію, у якій з радістю повідомляв увесь католицький світ про об'єднання Української Церкви із Вселенською. Булла Папи Климента VII від 23 лютого 1596 р. визначила Українську Церкву як помісну автокефальну в Унії з Римом і стала новим й основним канонічним документом Берестейської Унії.

Ще до від'їзду українських послів Папа звернувся до польського короля з листами, у яких просив надати підтримку уніатській Церкві і місця у сенаті її єпископам, до ієрархів Латинської Церкви в Польщі та впливових діячів щодо реалізації рівних прав для обох Церков²². У листі до митрополита М.Рогози містилося доручення скликати собор українських єпископів для остаточного вирішення унійного процесу, який отримав у Римі повну підтримку. Варто зауважити, що Папа Климент VII добре знав становище Української Церкви. Він як папський легат часто бував у Польщі, коли служив кардиналом, й аналізував проблеми Церкви, більше того, із симпатією ставився до українського народу. «Папа Климент VII відіграв величезну роль в історії Української Церкви, – визначав владика А.Сапеляк, – був її найщирішим добродієм і приятелем у хвили, коли йшлося про саме її існування. Цей Папа прийняв її в лоно Вселенської Церкви як помісну і тим назавжди забезпечив її існування»²³. Ратифікація Римського акту про возз'єднання Української Церкви із Вселенською відбулася на соборі у церкві св. Миколая у Бересті (6-8 жовтня 1596 р.) з участю українських (за виключенням Львівського і Перемиського) і польських єпископів, папських делегатів, королівських послів і священства. Митрополит й українські єпископи урочисто присягалися і підписали акт Унії, у якому виклали аргументи на користь церковної єдності й проголосили її чинність. Водночас вони склали спільний пастирський лист, повідомляючи духовенство і клір про здійснення Унії з Римом²⁴. Старий князь Острозький (воєвода київський) паралельно із зазначеним форумом у Бересті зібрав собор за участю ієрархів Православної Церкви, зокрема Львівського і Перемиського єпископів, шляхти і священників (близько 200 осіб). Незважаючи на заперечення короля і всупереч канонічним догмам, він оголосив збори синодом, який прийняв рішення, скероване проти Унії²⁵. Але заходи К.Острозького не змогли перешкодити ратифікації ухвали про Унію Берестейським собором Української Церкви, яку підтримала більшість духовенства і віруючих. Та рішуча боротьба князя і його прихильників гальмувала розвиток Церкви, розділяючи її на два ворогуючих табори – прихильників і противників Унії.

У другому десятиріччі XVII ст. до церковно-релігійної боротьби приєдналося козацтво. Дійшло до того, що, коли в Україні не залишилося жодного православного єпископа, гетьман Петро Сагайдачний домігся призначення митрополита і єпископів поряд з існуючими уніатськими. Широка полеміка, у якій брали участь непересічні релігійні публіцисти Іпатій Потій, Йосиф Вельямин Рутський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила та інші, інколи набувала рис екстремізму, свідченням чого стала мученицька смерть Полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, митрополитичого намісника у Києві А.Грековича. На руку противникам Унії була поведінка верхів Польської держави, які не виконали умов про надання українським єпископам

місць у сенаті, про забезпечення рівності Церкви, її священників та вірних у правах з латинськими католиками.

Через такі обставини Українська Церква одразу після Берестейської Унії опинилася у складному становищі: православний табір вважав її зрадницькою, відтак своїм ворогом, а польський католицький продовжував трактувати як другорядну, нерівноправну. Але враховуючи новий канонічний статус Церкви, її безпосереднє підпорядкування Папі Римському, обидва табори змушені були рахуватися з нею. Тим більше, що на чолі її стояли визначні митрополити Іпатій Потій (1599-1613), Йосиф Вельямин Рутський (1613-1637), які зробили вагомий внесок в утвердження Унії і піднесення Церкви уже в першій половині XVII ст. Останній доклав чимало зусиль, щоб припинити ворожнечу Українських Церков. За його правління народився сміливий проект Мелетія Смотрицького – утворення Київського патріархату, який об'єднав би Церкви і підлягав Папі, зберігаючи повну автономію²⁶. Спроба об'єднання Церков на соборах у Києві (1628 р.) та Львові (1629 р.) не вдалася головно через спротив козацтва. Прихильником створення Київського патріархату під протекторатом Папи був також митрополит Православної Церкви Петро Могила (1633-1647), який листувався з Римом. Але проти нього виступили як козацтво, так і православне духовенство, все більше схиляючись до Москви.

Після Переяславської військово-політичної угоди Богдана Хмельницького з Московією 1654 р. Київську православну митрополію 1685 р. насильно підпорядкували Московському патріархату. Невдовзі під Московією опинилися північно-західні єпархії Української Католицької Церкви. Під загрозою церковної агресії Москви на початку XVIII ст. усі єпархії України і Білорусії, які визнали верховенство Папи, об'єдналися у Київську Православну Католицьку Церкву. Отже, шляхи двох Українських Православних Церков розійшлися. 1720 р. у Замості відбувся важливий в історії Української Церкви синод, який остаточно визначив її лице, “в основі зреформував Уніятську Церкву вже як самостійну церковну одиницю в лоні Католицької Церкви, – писав П.Ісаїв. – Колишня уніятська, немов неусталена щодо свого обличчя Церква, стає Греко-Католицькою Церквою українського народу”²⁷.

Складний шлях до Унії з Римом водночас із Київською митрополією проходила Закарпатська єпархія. Хоч християнство сюди прийшло із Заходу пізніше, ніж до Києва, лише наприкінці XIV ст. Церква оформилася організаційно і входила до Перемиського єпископату, а 1490 р. склала єпархію і підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Під впливом Української Церкви Ужгородський собор 1646 р. за участю 400 священників (близько половини загальної кількості) вирішив прийняти Унію з Римом. Та лише 1721 р. до них приєдналася решта православного духовенства. Таким чином, на початку XVIII ст. Українська Греко-Католицька Церква об'єднувала усі єпархії західних земель і Правобережжя України²⁸.

“Якщо хрещення України назагал позитивно оцінюється істориками як подія, що започаткувала нову християнську еру в Київській Русі, – слушно зауважив владика Андрій Сапеляк, – то про Берестейську Унію маємо вже протягом чотирьох століть не тільки різні точки зору, але й відверту фальсифікацію”²⁹. Більшість дослідників Церкви і вітчизняної історії вважають, що Берестейська Унія була після Хрещення 988 р. другою епохальною подією в історії України та українського християнства за позитивними наслідками, закономірним результатом об'єктивних процесів у ході історичного розвитку Церкви, у контексті процесу інтеграції східних і західних церковних традицій. Вона виникла на хвилі культурно-національного піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст., у період, який Михайло Грушевський визначив як перше українське культурно-національне відродження. Варто зауважити, що цей процес співпав з епохою формування у Європі національних держав і церков (Німеччина, Чехія, Швейцарія та ін.), тобто, виникнення Берестейської Унії безумовно пов'язане із загальноєвропейським процесом і було закономірним результатом розвитку України – як інтегральної частини

Європи.

“У контексті цього “паневропейського покликання” України і слід розглядати Берестейську Унію, – наголошує І.Паславський. – Вже саме геополітичне положення України між Сходом і Заходом поклато на неї велику історичну місію: бути живим мостом між двома гілками європейської цивілізації – східною (візантійською) та західною (римською). Унійний акт 1596 р. найбільш адекватно відповідав внутрішньому змістові українського християнства і виводився з нього. Не зовнішні чинники на кшталт “польської інтриги”, “єзуїтських підступів” чи “агресії Ватикану” привели до берестейського з’єднання Київської митрополії з Апостольським Престолом, а внутрішні закони розвитку українського християнства, зокрема його вічний поклик до примирення Сходу і Заходу в богочоловічій єдності Христової Церкви”³⁰.

Високо оцінював Берестейську Унію митрополит Йосиф Сліпий, видатний історик Української Церкви. Вказуючи на велике значення для відродження і піднесення Української Церкви, він зауважував, що Унія стала ефективним засобом для формування українського народу як окремишньої нації: “Тільки єдність з Апостольським Престолом могла зберегти наш нарід від неминучого упадку”. Адаже переходячи у підпорядкування могутнього Риму, Україна віддалялася від Москви, захищала від її експансії своєю вірою, водночас зберігала народ від спольщення³¹.

Після восьмирічного перебування у радянських тюрмах і концтаборах, митрополит Йосиф Сліпий 1953 р. повернувся до Москви, йому запропонували допомогти встановити дипломатичні зв’язки між СРСР і Ватиканом. Митрополит погодився, але при умові реабілітації Української Греко-Католицької Церкви. У ході переговорів представники МВС, ймовірно, за дорученням Л. Берії попросили написати довідку з історії УГКЦ. Після арешту і розстрілу Берії Йосифа Сліпого вислали у Сибір, де він написав і передав до Москви працю “Погляд на догматичні і історичні основи Греко-Католицької Церкви в Радянському Союзі”, яка нині зберігається в архіві СБУ у Києві. Автор цієї донедавна невідомої праці наголошує: історія Греко-Католицької Церкви починається від Берестейської Унії 1596 р. і нерозривно пов’язана з історією Вселенської Церкви. Він аргументовано відкидає твердження деяких істориків (зрозуміло й радянських), що ініціаторами і творцями Унії були польські королі і єзуїти. На його думку, Унія є закономірним результатом історичного розвитку Церкви, відновленим рухом давнього прагнення до церковної єдності Київської Церкви. Вона “не нищить національної відомості, але навпаки, її ще скріплює і піддержує впродовж століть і стає засобом проти польської агресії”. Унія пробудила національну свідомість і врятувала український народ від загибелі³². Цієї ж думки дотримується дрогобицький культуролог В.Іванишин, який зауважує, що Унія виникла через необхідність національного захисту. “Відстоювати національні інтереси народу, запобігати колонізації Українській Церкві допомагав східний обряд, – наголошує він, – від русифікації її захищало прилучення до Вселенської Церкви – католицизм. Тому історія Української Греко-Католицької Церкви – це боротьба за національну самобутність і національне відродження народу. Результат її діяльності – це збереження національної ідентичності і української духовності мільйонами українців на батьківщині і в діаспорі”³³.

Як вже відзначалося, Берестейська Унія співпала з хвилею культурно-національного і суспільно-політичного пробудження українського народу на зламі XVI-XVII ст., що призвело до Національної революції середини XVII ст.³⁴ Обставини не дозволяли тоді українцям разом з народами Європи зберегти власну національну державу. Але завдяки Берестейській Унії вони мали власну незалежну Церкву, яка стала носієм релігійно-національної свідомості й зберігала ідентичність народу. У пастирському листі до духовенства “Як будувати рідну хату?” митрополит Андрей Шептицький 1942 р. писав, “що ідеалом національного життя українського народу завжди була і є “наша рідна всенациональна Хата-Багківщина”. “Український нарід через довгі століття належав до різних держав, був розділений різними культурами, –

зауважував митрополит. – Бог дав йому землю, що лежить на пограниччі двох культур, майже собі ворожих: східної і західної... Через злуку із Вселенською Церквою і західною культурою ми зискали силу зберегти наш нарід і наші традиції від противників, що нам їх відбирали. Історія нашої Церкви від кінця XVI ст. є доказом цього, є нашим оправданням перед усіма закидами, які нам роблять”³⁵.

Берестейська Унія своїми наслідками була успішною, бо “відповідала загальному інтеграційному процесу, інтересам українського народу”, – відзначає сучасний історик Дмитро Степовик. Відтак противники Унії безпідставно звинувачують її у “зраді” Православної Церкви, маючи на увазі підмосковську Руську Православну Церкву, яка ніколи не була самостійною і відбивала імперську політику Москви, постійно намагаючись повністю підпорядкувати Українські Православну, Греко-Католицьку, пізніше Автокефальну Православну³⁶. Розуміючи невідворотність об’єднання Української Церкви із Західною в силу геополітичного положення України, історик М.Фурса відзначає: “Унія постала на розламі двох культур, двох Церков і реалізувалася завдяки тимчасовим компромісам у політико-ідеологічних, релігійних, культурних інтересах та тенденціях боротьби за Україну. Самостійна Українська Церква була своєрідним мостом між Західною і Східною, водночас терпіла від протиріч між ними, знаходилася між молотом і ковадлом протистояння Візантії і Риму, Росії і Польщі”³⁷.

Важливим наслідком Берестейської Унії став розквіт одного з найдавніших чернечих чинів – Чину св. Василя Великого в Україні, монастирі якого жили окремим життям, підлягали місцевим єпископам і відігравали невелику роль у суспільно-церковному житті краю. Після Унії Київський митрополит Йосиф Рутський об’єднав монастирі, унезалежнив їх від єпископів, поставив на чолі їх архимандрита, заснував новіціат, студії богослов’я і філософії. Тобто Чин зреформувався на західний зразок. Підпорядкувавши собі усі монастирі і провівши адміністративну реформу, митрополит Й.Рутський визначив головним завданням Чину пропаганду ідей Унії, душпастирства шляхом місійної праці і просвітницької діяльності. Київському митрополиту сприяв Апостольський Престол, який ствердив усі проведені заходи. З дозволу Папи Павла V з 1615 р. при монастирях почали створювати школи і колегії для української молоді. Василяни розгортали мережу друкарень, зокрема у Супраслі, Уневі, Угерцях, згодом у Почаєві, Львові, Жовкві. У середині XVIII ст. Конгрегація ЧСВВ в Україні об’єднувала 130 монастирів, близько 700 ченців-василіян. Поділи Польщі в останній третині XVIII ст. завдали Василянському Чину важкого удару і порушили його структуру в Україні: монастирі, що залишалися на території, яка відійшла до Росії, ліквідовано у 1839 р., їх було 190 (за винятком Холмщини, де їх знищили через 25 років). Незважаючи на погіршення умов, Галицька провінція ЧСВВ продовжувала свою багатогранну діяльність до трагічного для неї 1939 р.

Після заходів російських царів, насамперед Петра Першого і Катерини Другої, Україна втратила залишки самостійності і свою Церкву, лише Греко-Католицька на прикарпатських землях продовжувала зберігати етнокультурну окремішність нації³⁸. У зв’язку з цим В’ячеслав Липинський писав: “Унія з віри найбільш поступових і рухливих елементів нації – стала там (на заході України. – Авт.) в протязі століть – вірою народних мас, вірою дідів і прадідів”³⁹. Цікавим є те, що згодом історик М.Костомаров для магістерського іспиту у Харківському університеті обрав тему “О значенні Унії в історії Западної Руси”, схваливши її наслідки. Це викликало протест православних ієрархів і самого міністра освіти Росії С.Уварова. У результаті дисертацію не лише заборонили, а й знищили⁴⁰.

Відзначаючи, що Унія була “великою і вагомою подією”, о. Іван Музичка підкреслює, що саме вона “врятувала народ від повного загину. Де вона втрималася, там збереглася Церква і народ”⁴¹. На це вказує й І.Міронович, стверджуючи, що “Унія дозволила українському народові зберегти його біологічну і духовну субстанцію”. Він особливо відзначає роль двох великих митрополитів – Андрея Шептицького і Йосифа

Сліпого у тому, що Греко-Католицька Церква вистояла у період великих потрясінь ХХ століття. Церква була зразком “справжнього синтезу українського національного почуття з католицькою ісповіддю віри у візантійському обряді”⁴². Про Берестейське з’єднання зауважував історик Дмитро Дорошенко: “Унія зробилася головним заборолом української народності проти полонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті”⁴³.

Підсумовуючи наслідки Унії, історик Н. Кочан відзначає, що у Західній Україні Українська Греко-Католицька Церква відіграла національно-інтегральну роль, сприяла збереженню національної свідомості, мови, культури, народних традицій, вихованню національної інтелігенції. Водночас автор звертає увагу на деякі негативні аспекти Унії, зокрема на те, що спокусою для неї були здебільшого політичні інтереси і цілі її учасників, що вона розколола українську націю за конфесійною ознакою⁴⁴. Професор історії Іван Власовський також підкреслював: у результаті Берестейської Унії утворилося дві Українські Церкви – “стара православна і нова уніатська, що силою життєвих фактів вступили у боротьбу між собою”⁴⁵.

Неоднозначно оцінив передумови і наслідки унійного процесу Михайло Грушевський (1905 р.): “З насіння церковної незгоди, засіяного між Руссю, збирали одвічні польонізм, католицтво і святкували свої тріумфи над Руссю, що падала все глибше і глибше. Український елемент відтіснявся все далі на далекі пляни політичного і суспільного життя”⁴⁶. Історик Ярослав Дашкевич дотримується думки, що Рим вважав унію значним досягненням у своїй “експансії на Схід... Він добився повного контролю над уніатською церковною ієрархією”. Ще більше виграла від Унії, – продовжує автор у статті “Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти”, – польська католицька Церква, бо вона дістала можливість зміцнити свої впливи на фактично підпорядковані їй обидві уніатські Церкви, які, однак, римо-католицька ієрархія Польщі далі дискримінувала, вважаючи менш вартими і заохочуючи, незалежно від формальних заборон, до переходу православних і уніатів на римо-католицький обряд”⁴⁷. Автор слушно зауважував, що релігійне життя в Україні ХVІІ ст. зазнавало відчутного політичного тиску: “Переплетіння релігійних і політичних проблем еволюціонувало в такому напрямі, що національний фактор став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою”⁴⁸. Розглядаючи вплив Берестейської Унії на державотворчі процеси в Україні періоду козацьких війн Богдана Хмельницького, Я. Дашкевич стверджує: Українська Католицька Церква була перешкодою на шляху творення національної держави, оскільки Унія розколола Церкву і суспільство, а цей процес передбачає моноконфесійність нації. Отож козацтво вважало її “не просто зайвою, а шкідливою” і нещадно боролосся з нею. “Уніатський експеримент... порушив стабільність українського суспільства та довів до денационалізації аристократично-магнатської верхівки, потенціального національного лідера”⁴⁹.

Проблеми Берестейської Унії та її впливу на розвиток України привернули увагу київських істориків М.Рибачука, О.Уткіна та М.Кирюшка, які у праці “Національне відродження і релігія” визначають її як “церковний розкол 1596 р.” Автори вважають, що вплив Унії на культуру і взагалі на долю українського народу був неоднозначним. З одного боку, “...утворення греко-католицизму внаслідок цього розколу, – стверджують вони, – відіграло важливу роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості, культури, мови у західних землях України”. З іншого ж – “розкол, послабивши православ’я, трагічно відбився на його здатності підтримувати зростання національної самосвідомості українства, його снагу до опору”⁵⁰. На жаль, дедалі більше український народ втрачав єдність, переставав бути “компактною нацією в центрі Європи”, і це у період, коли творилися національні держави. На думку авторів, Унія призвела до занепаду українських традицій, культури, освіти під могутнім потоком західної культури, наступом на мову, школи. Проте, вони стверджують, що починаючи з середини

XVII ст., а особливо у XVIII-XX ст., Українська Греко-Католицька Церква стала практично чи не єдиним на західних землях виразником національних засад, культури, посіла важливе місце у духовному житті народу, боролася проти колонізації, захищала рідну мову і сприяла формуванню національної інтелігенції – провідника нації. Церква відіграла важливу роль у перетворенні Галичини в “Український П’ємонт”⁵¹.

Негативно оцінюють наслідки Берестейської Унії деякі сучасні західні науковці. Йоган Майер вважає її не союзом, а поглинанням православ’я католицизмом, “підфарбованого кольором обрядів”, що Українська Церква втратила свої традиції й опинилася між двома конкурентами: відійшла від Православної і не стала рівною з Католицькою. Він стверджує, що теорія церковної єдності завжди мала політичні мотиви⁵². Ернст Кристоф Суттір відзначає, що при укладенні Берестейської Унії київські єпископи і Рим сприймали її по-різному. Українська ієрархія прагнула зберегти автономію і рівність з Католицькою у Вселенській Церкві і водночас духовну єдність зі Східною. Апостольський Престол розумів Унію як прийняття українців до Католицької Церкви, без надання автономії і збереження її єдності зі Східними Церквами⁵³.

У зв’язку з цим слід відзначити, що Берестейська Унія – “найстарша церковна унія і перша між усіма”⁵⁴ в усіх аспектах – всесвітньо-історична подія в історії Української й Вселенської Церков. Вона була закономірним результатом розвитку релігійно-церковного життя в Україні на зламі XVI-XVII ст. і зумовлена її геополітичним положенням на пограниччі західних і східних церковних традицій та цивілізацій взагалі. Внаслідок благотворного синтезу елементів східної і західної культур в Україні відтворилася Церква – Вселенська за суттю і національна за формою. Відтиснута ходом історичного розвитку України на західні землі, зокрема в Галичину, Греко-Католицька Церква за висловом Є.Сверстюка, “стала непохитним оборонцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургійної практики. Те, що втратило українське православ’я над Дніпром, потрапивши в міцні обійми ієрархії Руської Православної Церкви, дбайливо зберіг український католицизм, побудувавши... справді народну Церкву”⁵⁵.

¹ Детальніше див.: Київська Русь: культура, традиції / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – К., 1982; Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999; Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.

² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. – К., 1994. – С. 508; Т. III. – К., 1993. – С.69-73.

³ Панас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992. – С. 44.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1 – К., 1992. – С. 374.

⁵ Нагаєвський І. Католицька Церква в минулому і сучасному України. – Філадельфія, 1950. – С.27-28.

⁶ Кочан Н.Флорентійська унія і Київська митрополія. До проблеми розвитку та втілення ідеї унії церков // Знаки часу: До проблеми порозуміння церков. – К., 1999. – С.230.

⁷ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – Т. 2. – С. 164.

⁸ Сапеляк А. Київська Церква на слов’янському Сході. – Буенос-Айрес – Львів, 1999. – С.15.

⁹ Сліпий Йосиф. Історія Вселенської Церкви на Україні. Т. IV. Ч. 2. – Рим, 1994. – С. 29; Грушевський М. Історія України Русі. Т. V. – С.590-618.

¹⁰ Див.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966.

¹¹ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Торонто, 1967. – С.151.

¹² Див.: Гудзяк Б. Криза і реформа. – Львів, 2002. – 426 с.

¹³ Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція. – Львів, 1997. – С. 37.

¹⁴ Паславський І. Іпатій Потій. До 450-річчя від дня народження // Ратуша. – 1991. – 28 вересня.

¹⁵ Там само. – 30 вересня – 1 жовтня.

¹⁶ Сенік С. Передумови Берестейської Унії // Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1997. – С.57-58.

¹⁷ Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С.99.

¹⁸ Мудрий Софрон. Нарис історії церкви в Україні. – Рим – Львів, 1995. – С.158-161.

¹⁹ Сапеляк А. Назв. праця. – С.28.

²⁰ Кметь В. Львівська єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік. – Львів, 2000. – С.17-19.

²¹ Завірач В. Флорентійський Вселенський Собор і Берестейська унія // Берестейська Унія (1596-1996). Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 65.

²² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.V. – С.596-603.

²³ Сапеляк А. Назв. праця. – Буенос-Айрес – Львів, 1999. – С.40.

²⁴ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.V. – С.605-612.

²⁵ Там само.

²⁶ Панас К. Назв. праця. – С. 77-78.

²⁷ Ісаїв П. Історія Церкви // Енциклопедія українства. Загальна частина. Т. 2. – К., 1995. – С. 613.

²⁸ Там само. – С. 616.

²⁹ Сапеляк А. Назв. праця. – С. 8.

³⁰ Паславський І. Назв. праця. – С.54-55.

³¹ Сліпий Йосиф. Назв. праця. – С.30-113.

³² Мишанич О. Берестейська Унія у наукових працях митрополита Йосифа Сліпого // Unia Brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w Kulturze narodów Słowiańskich. – Kraków, 1994. – С. 98.

³³ Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990. – С.77-78.

³⁴ Про причини, рушійні сили, характер і наслідки революції див.: Смолій З.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 р.р.). – К., 1999; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: національно-політичний портрет. – К., 1993; Сергійчук В.І. Іменем Війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Грабовецький В.В. Селянський рух на Прикарпатті (XVII-XVIII ст.). – К., 1962; його ж. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.

³⁵ Шептицький Андрей. Як будувати рідну хату? // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали і документи (1865-1944 рр.). – Львів – Івано-Франківськ, 1995. – С. 90, 97.

³⁶ Степовик Д. Множинність і єдність Церкви // Київська Старовина. – 1993. – № 5. – С.12.

³⁷ Фурса М. Берестейська унія в контексті розвитку культури: традиційність і традиціоналізм // Берестейська Унія (1596-1996). – С. 55.

³⁸ Стеблецький С. Переслідування української і білоруської католицької Церкви російськими царями. – Мюнхен, 1954. – С.25-82.

³⁹ Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Філадельфія, 1925. – С.52.

⁴⁰ Див.: Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (критический очерк). – К., 1984.

⁴¹ о. Музичка І. Ювілей Берестейської Унії // Берестейська Унія (1596-1996). – С.129.

⁴² Берестейське церковне з'єднання. – Львів, 1994. – С.18-19.

⁴³ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.31

⁴⁴ Кочан Н. Уніатські церкви // Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С.41.

⁴⁵ Власовський І. Нариси історії Української православної Церкви. Т. II. – Нью-Йорк, 1991. – С.111.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. – К., 1995. – С.15.

⁴⁷ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська Унія (1596-1996). – С.79.

⁴⁸ Там само. – С.80.

⁴⁹ Там само. – С.83.

⁵⁰ Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 69-71.

⁵¹ Там само. – С.71-72.

⁵² Майер Й. Греко-католики сьогодні, или Каково это – жить на границе между Востоком и Западом // 400 лет Брестской унии. 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов международного симпозиума. – Неймеген, 1996. – С.88-93.

⁵³ Сутгир Эрнст Кристоф. Восточные церкви в унии с Римом // 400 лет Брестской унии... – С.239-240.

⁵⁴ о. Патрило І. Берестейська церковна унія – важлива віха у відновленні єдності християнської церкви // Календар Світла на 2001 р. – Торонто – Львів, 2001. – С.106.

⁵⁵ Сверстюк Є. Свобода слова і культурної думки // Україна в сучасному світі. – К., 1990. – С.15.